

УДК 342.56

СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ГАРАНТІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Кулешов Д. В.,

здобувач кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету України
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Анотація: у статті проаналізовано принцип пріоритету та гарантованості прав людини, доведено, що права і свободи людини та їх гарантії є елементом конституційного ладу України; досліджено роль та значення незалежної судової влади в забезпеченні ефективного правового захисту прав і свобод людини, як базової цінності конституційного ладу України; доведено, що судовий захист прав людини, є формою гарантування конституційного ладу України; розглянуто проблемні аспекти судового захисту прав і свобод людини на сучасному етапі державно-правового розвитку України.

Ключові слова: права і свободи людини, базові конституційні цінності, конституційний лад, незалежність судової влади, механізм судового захисту прав людини; судове гарантування конституційного ладу України.

Аннотация: в статье проанализирован принцип приоритета и гарантированности прав человека, доказано, что права и свободы человека и их гарантии являются элементом конституционного строя Украины; исследованы роль и значение независимой судебной власти в обеспечении эффективной правовой защиты прав и свобод человека, как базовой ценности конституционного строя Украины; доказано, что судебная защита прав человека, является формой гарантирования конституционного строя Украины; рассмотрены проблемные аспекты судебной защиты прав и свобод человека на современном этапе государственно-правового развития Украины.

Ключевые слова: права и свободы человека, базовые конституционные ценности, конституционный строй, независимость судебной власти, механизм судебной защиты прав человека; судебное гарантирование конституционного строя Украины.

Annotation: in the article there is analyzed the principle of human rights priority and guarantee; proved that human rights and freedoms and its guarantees are the part of the Constitutional system of Ukraine; there is researched the role and the sense of the independent judicial power in the provision of successful human rights and freedoms legal protection as the basic value of the Constitutional system of Ukraine; there is proved the human rights judicial protection is the form of the guarantee of the Constitutional system of Ukraine; there is considering the areas of concern of the human rights and freedoms judicial protection at the modern stage of the state-legal development of Ukraine.

Key words: human rights and freedoms, basic constitutional values, Constitutional system, independence of the judicial power, the mechanism of the human rights judicial protection; judicial guarantee of the Constitutional system of Ukraine.

Постановка проблеми. Конституційне проголошення людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю в Україні, закріплення відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та встановлення її головним обов'язком утвердження і забезпечення прав і свобод особи, істотно змінили соціально-правову природу й архітектуру української держави та вектор її розвитку, одночасно зумовивши необхідність запровадження дієвих інституційних механізмів забезпечення практичної реалізації цих положень Основного Закону. Адже закріплення принципу «людина – найвища соціальна цінність» саме в I Розділі Конституції України, який за визнанням Конституційного Суду України закріплює основи її конституційного ладу [8], вимагає функціонування в державі цілісного конституційно-правового механізму гарантування, забезпечення практичної реалізації та належного правового захисту прав людини, оскільки від цього залежить гарантованість конституційного ладу України загалом. За загальним визнанням, у сучасному світі найефективнішим інституційним засобом захисту прав і свобод людини, є суд. Більше того, авторитетна й незалежна судова влада обґрунтовано вважається однією з універсальних політико-правових цінностей загальнолюдського рівня та елементом всього сучасного конституціоналізму. Це твердження ґрунтується на тому, що саме судова гілка влади займає особливе місце в державному механізмі, наділена виключними повноваженнями з остаточного владного вирішення будь-якого юридичного спору між будь-якими суб'єктами суспільних відносин, у тому числі – й між державно-владними інституціями, а її рішення мають загальнообов'язковий характер. Сукупність вказаних чинників дозволяє визнати незалежну судову владу найбільш універсальним та результативним інституційно-інструментальним елементом конституційно-правового механізму забезпечення та захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні гарантування та судовий захист прав і свобод людини досліджували О. Бориславська, В. Крижановський, О. Лемак, О. Нелін, П. Рабінович та інші вчені. Конституційний лад України та форми його гарантування розроблялися такими вченими, як: Ю. Тодика, В. Погорілко, Ф. Веніславський, О. Кушніренко, О. Скрипнюк та інші. Однак, як свідчить аналіз змісту наукових доробок цих та інших вчених, судовий захист прав людини, як форма гарантування конституційного ладу України, все ще залишається малодослідженим, що свідчить про актуальність обраної проблематики роботи.

Вклад основного матеріалу. Конституційне закріплення та гарантування загальноновизнаних універсальних прав і свобод людини обґрунтовано вважається однією з основних якісних характеристик демократичного, правового характеру будь-якої сучасної держави, визначальною соціальною цінністю загальнолюдського рівня. Адже, як обґрунтовано зазначають дослідники, здатність прав людини вважатися універсальною цінністю є однією з їх властивостей. Тобто вони мають значення для будь-якого суспільства громадянського типу, незалежно від національно-культурного контексту [9, с. 8]. Поза сумнівом, аксіологічний компонент прав людини є настільки ж потужним, як і аксіологічний компонент справедливості та правового порядку. Права людини є цінними настільки, наскільки цінним може бути право взагалі, оскільки правова система, що не забезпечує прав людини не може вважатися цінною [6, с. 44]. І, саме залежно від того, чи поставлено особу в центр уваги держави, можна судити про те, демократичною чи антидемократичною є конституція відповідної країни, зазначав Ю. Тодика [10, с. 108]. Рівень розвитку прав і свобод людини в тій чи іншій країні дозволяє розкрити тип цивілізації, її етап, оскільки відносини людини і держави – важлива ознака, яка характеризує природу тієї чи іншої цивілізації, а державу – як правову чи не правову [7, с. 89]. З точки зору правової аксіології, права людини слід розглядати як надбання людства, конкретизоване в окремих цивілізаціях і культурах. Як нормативна конструкція права людини є частиною універсальної правової структури, а тому виступають, насамперед, як система мінімальних правових засобів, спрямованих на захист людини як основоположної цінності [6, с. 47]. Як бачимо, практично всі дослідники вважають права і свободи людини цінністю конституційного рівня і, одночасно, критерієм оцінки рівня демократичності та правового характеру відповідної держави, характеристики її цивілізаційного вибору загалом.

Більше того, нормативне закріплення та ефективне гарантування основоположних прав і свобод людини і громадянина за загальним визнанням є невід'ємним елементом конституційного ладу України, оскільки, як слушно зазначають дослідники, саме права і свободи людини, їх гарантії, реальна ситуація з їх практичним забезпеченням виступають визначальним показником наявності конституційного ладу в конкретному державно-організованому суспільстві, свідчать про рівень його розвитку. Адже конституційний лад – це не лише закріплення відповідних інститутів й відносин у конституційно-правових актах, але й самі суспільні відносини, які виникають в усіх сферах суспільного життя [2, с. 106]. Не випадково в найбільш загальному розумінні конституційний лад розглядається як організація державного і суспільного життя у відповідності з визначальними конституційними принципами, які мають безумовне ціннісне значення для переважної більшості членів суспільства, визнаються, сприймаються і схвалюються ними. У чіткій відповідності з цими засадничими ідеями будуються всі суспільні відносини, здійснюються всі соціальні трансакції. Тому визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю – фундаментальна норма конституційного ладу України і його засад [11, с. 104-105], а закріплення принципу пріоритету прав людини та встановлення відповідальності держави перед особою за свою діяльність саме в Загальних засадах Конституції України, тобто в засадах її конституційного ладу, є переконливим свідченням їх безумовного ціннісного значення для українського суспільства загалом і для кожної людини окрема.

Окремо слід зазначити, що обов'язковою умовою існування конституційного ладу є панування в державно-організованому суспільстві права, як найбільш ефективного і справедливого регулятора суспільних відносин, головним призначенням якого є забезпечення раціонального і комфортного життя кожної людини через гарантування її суб'єктивних прав і свобод. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України, її норми мають пряму дію, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Тобто визнання, юридичне закріплення і належне правове гарантування прав і свобод людини, безсумнівно належить до принципів конституційного ладу України, оскільки формально-юридично всі положення розділу I Конституції України, низку яких безпосередньо присвячено закріпленню засад правового статусу особи й принципу верховенства права, належать до визначальних політико-правових ідей, які за своїм змістом становлять засади конституційного ладу держави.

Однак, як обґрунтовано зазначається в науковій літературі, формальне проголошення та закріплення в конституційних текстах навіть найширшого переліку основних прав і свобод людини може залишитися лише гарною декларацією, якщо вони не втілюються в практику. Формально закріплене право без гарантованих можливостей його втілення в життя позбавлене логічного змісту, не має жодного ціннісного значення. Тому кожне проголошене право має бути забезпечено гарантіями його реалізації. Права людини зберігають закладений у них ціннісний потенціал лише за умови їх практичної реалізації, охорони та захисту, оскільки офіційно визнане й нормативно закріплене на конституційному рівні право людини стає реальним лише тоді, коли кожна особа може вільно, без будь-яких внутрішніх або зовнішніх перешкод скористатися можливостями, які надає право чи свобода, забезпечити свої законні інтереси. А найбільш ефективним і, одночасно, – універсальним інституційно-інструментальним засобом правового гарантування та захисту прав особи на сьогодні безумовно вважається незалежний, неупереджений, високопрофесійний суд, який наділено монопольним правом на остаточне владне вирішення будь-яких юридичних (правових) спорів та конфліктів, що виникають між будь-якими суб'єктами державно-організованого суспільства. В правовій державі судова влада має пріоритет над іншими гілками влади в питаннях захисту прав і охоронюваних законом інтересів [3, с. 22]. У кінцевому підсумку, через діяльність судової влади забезпечується баланс між свободами та правами людини, інтересами суспільства й обов'язками держави [1, с. 58], зазначає О. Бориславська, і робить обґрунтований висновок, що незалежність судової влади – це її обов'язкова риса в умовах функціонування конституційної держави [1, с. 60]. Саме тому незалежний суд є центральним елементом всього конституційно-правового механізму реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини.

У зв'язку з цим слід зазначити, що в найбільш загальному значенні під механізмом реалізації прав людини прийнято розуміти систему нормативних, інституційних та соціально-культурних форм та засобів, які в своїй сукупності створюють необхідні передумови для належної реалізації кожною людиною гарантованих їй конституцією і законами можливостей в особистій, політичній, соціально-економічній, культурній, екологічній та

інших сферах життя, сприяють найбільш повному задоволенню її законних потреб та інтересів, забезпечують їх практичне втілення в життя, в реальні суспільні відносини, виступають своєрідними «запобіжниками» їх можливого порушення, та гарантують поновлення цих прав і свобод у випадках їх порушення з боку інших суб'єктів правовідносин. До нормативного блоку цього механізму традиційно відносять формальне правове закріплення на міжнародно-правовому, конституційному та законодавчому рівні широкого переліку суб'єктивних прав і свобод людини, а також відповідної системи владних інституцій, які мають їх гарантувати, охороняти та захищати. Інституційний блок механізму забезпечення прав і свобод людини складають власне державні, недержавні та наддержавні інституції, до повноважень яких і віднесено створення належних умов для реалізації прав людини, їх надійна правова охорона та захист (поновлення у випадку порушення). Зазвичай до таких інститутів відносять главу держави, парламент та його органи, систему органів виконавчої влади, суди, адвокатуру, міжнародні правозахисні інституції тощо. Однак саме суди і, відповідно, право кожної особи на реальний судовий захист своїх основних прав і свобод вважається їх найважливішою конституційною гарантією. Реалізація права на суд – це первинний механізм захисту всіх інших прав та свобод особи, зазначають дослідники. Якщо права людини визнаються певним правовим ідеалом, то реалізація права на справедливий суд одночасно є найвищим рівнем цього ідеалу і дієвим механізмом його захисту [4, с. 50]. Тому судовий захист прав і свобод особи слід вважати однією з найдієвіших інституційно-інструментальних гарантій конституційного ладу України, всіх його визначальних елементів.

Гарантування конституційного ладу означає, насамперед, наявність у державі ефективної системи інституційних і правових форм та засобів, які забезпечують практичне дотримання всіма суб'єктами державно-організованого суспільства всіх конституційних принципів, які становлять його засади, їх втілення в реальні суспільні відносини. Адже нехтування будь-яким із засадничих принципів, тим паче – їх порушення, неминуче призводить до істотного зниження, а почасти – й до нівелювання в суспільній свідомості їх ціннісного значення, закономірним наслідком чого стає падіння рівня соціальних стандартів чи не в усіх сферах життя соціуму загалом. Однак особливо небезпечним для суспільства і держави та болісним для кожної людини є недотримання чи порушення гарантованих Конституцією України основних прав і свобод, оскільки це призводить до втрати віри в дієвість державної влади і цілому, та правових регуляторів зокрема. Тому саме від рівня ефективності судового захисту прав і свобод людини, насамперед базової політико-правової ідеї «людина – найвища соціальна цінність», значною мірою залежить загальне суспільне сприйняття всіх інших ціннісних засад організації та функціонування сучасного державно-організованого суспільства, панування в ньому режиму конституційної законності і правопорядку. Більше того, втілення в реальні суспільні відносини фактично всіх інших ціннісних засад конституційного ладу прямо чи опосередковано пов'язане з забезпеченням свободи людини та основних прав і свобод, як форм її реалізації.

Саме через судовий захист прав людини забезпечується правове обмеження держави, її реальна відповідальність перед людиною за свою діяльність, її демократичний, правовий характер та, панування права, плюралізм, тощо. Однак ця гарантія буде реальною лише за умови, якщо сама судова влада буде авторитетною, незалежною, неупередженою, високофаховою і саме такою буде сприйматися суспільством. А це залежить від спільних зусиль як держави, органів її публічної влади, так і інститутів громадянського суспільства, кожної людини зокрема. Слід зазначити, що ефективність суду, як центрального елементу правового механізму захисту прав і свобод людини, гарантування конституційного ладу загалом, обумовлена низкою факторів, до найістотніших з яких слід віднести: а) конституційно-правові гарантії незалежності судової влади в системі поділу державної влади і незалежності суддів, що забезпечуються особливими процедурами утворення та ліквідації судів, формування суддівського корпусу і притягнення судді до відповідальності; б) конституційне закріплення положення про поширення юрисдикції судів на будь-які юридичні спори, учасниками яких можуть бути всі без виключення суб'єкти суспільних відносин сучасного державно-організованого суспільства; в) обов'язок чіткого дотримання судами в процесі відправлення судочинства законодавчо встановлених процедур розгляду справ, що забезпечує справедливість та безсторонність ухвалених судових рішень; г) конституційно гарантоване право кожного учасника судового процесу на апеляційне, а у передбачених законом випадках – і на касаційне оскарження судових рішень; д) конституційне закріплення загальнообов'язковості судових рішень, за невиконання яких встановлено юридичну відповідальність. Сукупність цих факторів має на меті забезпечення максимальної незалежності та авторитету судової влади, загальне суспільне сприйняття суду як найефективнішого засобу захисту прав людини як форми гарантування конституційного ладу.

Разом з тим, слід відзначити, що попри безумовну теоретичну обґрунтованість визначальної ролі судового захисту прав людини незалежною судовою владою, сучасна практика судового вирішення правових спорів в Україні все ще залишається далекою від ідеальної моделі. Як свідчать результати соціологічних досліджень, про свою недовіру до судів (судової системи в цілому) повідомили 80,9% респондентів, а про довіру – 9,3% [5]. Тобто, як бачимо, втілення в реальне повсякденне життя нашого суспільства ідеї незалежності судової влади можна порівняти з науковим експериментом, результати якого в природних умовах не завжди співпадають з теоретичним підґрунтям. Серед найістотніших проблем, які суттєво знижують правозахисний потенціал судової влади в конституційно-правовому механізмі забезпечення прав людини та гарантуванні конституційного ладу загалом слід виокремити такі: 1) непоодинокі спроби зовнішнього впливу на судову владу в цілому і суддів зокрема, насамперед, з боку представників інших державно-владних інституцій та окремих політичних сил; 2) недостатній рівень політико-правової культури частини суддівського корпусу, в наслідок чого відбувається зміна пріоритетів у процесі ухвалення судових рішень в спорах, в яких зачіпаються інтереси держави, окремих політичних сил, чи фінансово-промислових груп; 3) відсутність дієвого механізму забезпечення своєчасного і якісного виконання судових рішень, що нівелює загальне суспільне сприйняття суду, як одного з найефективніших елементів правозахисного механізму. Тому для забезпечення реальної незалежності судової влади, підвищення ролі і значення суду в конституційно-правовому механізмі забезпечення і захисту прав і свобод людини, гарантування конституційного ладу в цілому, передусім слід

усунути вказані негативні чинники. Адже шлях України до вступу в ЄС пролягає через глибокі реформи та вирішення комплексу проблемних питань, з яких найбільш значущим є саме забезпечення незалежності та неупередженості судової влади, відновлення до неї загального авторитету в сучасному українському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бориславська О. Незалежність судової влади як умова існування конституціоналізму / О. Бориславська // *Національний юридический журнал: теорія і практика*. – 2015. – С. 57-61.
2. Веніславський Ф. В. Забезпечення прав та свобод людини як передумова стабільності конституційного ладу України / Ф. Веніславський // *Вісник Академії правових наук України*. – Х. : Право, 2009. – № 1(56). – С. 105-112.
3. Гнап Д. Право на судову заштиту в адміністративном процесі України / Д. Гнап // *LEGEA ŞI VIAȚA*. – 2016. – С. 21-24.
4. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук спец: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень», – Львів, 2015. – 250 с.
5. Звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення громадян України до судової системи». – Київ, 2017: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова; Рада суддів України; Проект Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rsu.gov.ua/uploads/article/final-report-survey-e07f150174.pdf>
6. Лінник Н. В. Ціннісне та нормативне у розумінні прав людини / Н. В. Лінник // *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Вип. 56. – 2012. – С. 43-47.
7. Орленко В. Еволюція прав і свобод людини / В. Орленко, Л. Орленко // *Вісник КНТЕУ*. – 2011. – № 3. – С. 89-100.
8. Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 року (справа про застосування української мови) // *Офіційний вісник України*. – 2000. – № 4. – Ст. 125.
9. Сокурєнко В. В. Права людини як фундаментальна цінність / В. В. Сокурєнко // *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини : тези доп. Всеукр. круглого столу (м. Харків, 20 квт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ*. – Харків, 2016. – С. 7-9.
10. Тодька Ю. Н. Конституція України: проблеми теорії і практики : Монографія. – Х. : Факт, 2000. – 608 с.
11. Тодька Ю. Н. Основы конституционного строя Украины: учебное пособие. – Харьков. : Факт, 1999. – 320 с.